

JACEK NOWAK SAC

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Wydział Teologiczny, Instytut Nauk Teologicznych

ORCID: 0000-0001-5722-162X

Itinerarium liturgiczne po Jerozolimie

Liturgical Itinerary after Jerusalem

Abstract

The study “Liturgical Itinerary after Jerusalem” aims to show this city not only as learning about places associated with salvation events, but also with the emergence of certain forms of liturgical ritual. On the basis of sources and other publications, such liturgical sites and forms as: 1. the Cenacle; 2. the Basilica of the Holy Sepulcher, and in it: Presentation of the Lord, Good Friday, Anniversary of the dedication of the church, catechumenate, mystagogical catechesis; 3. Palm Sunday procession; 4. Archetype of Easter processions; 5. Basilica of the Tomb of Mary (Assumption of the Blessed Virgin Mary); 6. Church of St. Anne (Nativity of Mary); 7. Presentation of the Blessed Virgin Mary (November 21). Learning about these places makes one not just look at them historically, but see them as salvific events actualized in liturgical celebration.

Keywords: Jerusalem, Holy Places, Liturgical Year.

Abstrakt

Opracowanie *Itinerarium liturgiczne po Jerozolimie* stawia sobie za cel ukazanie tego miasta nie tylko jako poznawanie miejsc związanych z wydarzeniami zbawczymi, ale także z pojawieniem się pewnych form obrzędowości liturgicznej. Na podstawie źródeł i innych publikacji zostały wyszczególnione takie miejsca i formy liturgiczne, jak: 1. Wieczernik; 2. Bazylika Grobu Bożego, a w niej: Ofiarowanie Pańskie, Wielki Piątek, Rocznicza poświę-

cenia kościoła, katechumenat, katechezy mistagogiczne; 3. Procesja w Niedzielę Palmową; 4. Archetyp procesji wielkanocnych; 5. Bazylika Grobu Maryi (Wniebowzięcie NMP); 6. Kościół pw. św. Anny (Narodzenie Maryi); 7. Ofiarowanie NMP (21 listopada). Poznanie tych miejsc sprawia, że nie patrzy się na nie tylko w sposób historyczny, ale dostrzega się w nich wydarzenia zbawcze, aktualizowane w celebracji liturgicznej.

Słowa kluczowe: Jerozolima, miejsca święte, rok liturgiczny.

Budowle w Jerozolimie są na miejscach związanych zasadniczo z historią życia Jezusa i Maryi. Miejsca wydarzeń zbawczych sprzyjały, aby sprawować w nich liturgię. Można by powiedzieć, że te miejsca pozwalają lepiej rozumieć stwierdzenie św. Leona Wielkiego: „Aby wiara nasza była bardziej zasługująca i silniejsza, miejsce «ogłędania» zajęła «nauka». Za jej powagą mają odtąd iść serca wiernych, oświecone nadprzyrodzonym światłem!”¹

Założeniem niniejszego opracowania jest ukazanie miejsc, w których pojawiły się pewne przejawy życia liturgicznego znane później także na Zachodzie.

1. Wieczernik

Wieczernik umiejscowiony jest na Syjonie². Trzeba by powiedzieć, iż to miejsce jest najważniejsze dla liturgii. Tu odbyła się Ostatnia Wieczerza, podczas której Chrystus ustanowił Eucharystię (Mt 26,26-28). Określenie „Ostatnia Wieczerza” nie wyraża chęci pożegnania się Jezusa z apostołami, ale zaakcentowania, że jest to ostatnia wieczerza, czyli ostatnia uczta paschalna Starego Testamentu (por. Łk 22,14-18). Zamiast starotestamentalnej Paschy Jezus dał apostołom Eucharystię. Ten moment stanowi granicę obrzędowości pomiędzy Starym a Nowym Testamentem. Ten fakt sprawia, że Ostatnia Wieczerza jest Ostatnią Wieczerzą Starego Testamentu, a równocześnie Pierwszą Wieczerzą Nowego Testamentu.

¹ Leon Wielki. 1958. *Mowa 74*, 2. W *Mowy*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 356.

² Syjonem określa się świętą górę w Jerozolimie. Od IV w. górą Syjon nazywane było zachodnie wzgórze w Jerozolimie. To jednak jest błędna nazwa. Pierwotnie nazwę „Syjon” nosiła jebuzycka twierdza. Po jej zdobyciu przez króla Dawida, została nazwana Miastem Dawidowym (por. 2 Sm 5,7). Z biblijną górą Syjon utożsamiano także wzgórze Wieczernika. Zatem Syjon chrześcijański nie jest tożsamy z Syjonem Starego Testamentu, którym był najpierw Ofel, a potem całe wzgórze obok niego (góra Moria), na którym zbudowano świątynię (por. Iz 8,18; Jr 31,12); Ryszard Rumianek. 2008. *Brama do nieba*. Warszawa: Wydawnictwo Stampa, 90.

Biorąc pod uwagę, że podczas tej Wieczerzy Chrystus antycypuje całe swoje misterium paschalne, dostrzega się również moment zrodzenia Kościoła na Krzyżu, na którym z przebitego boku Jezusa wypłynęła krew i woda (J 19,34), symbol dwóch sakramentów: Eucharystii i chrztu. Należy zatem stwierdzić, że liturgia i Kościół mają ten sam początek. Właśnie te dwa przejawy jednej rzeczywistości wyrażają fakt, że liturgia jest genetycznie wpisana w Kościół³.

Należy także zauważyć, iż Wieczernik jest miejscem Zesłania Ducha Świętego (Dz 2,1-6). To dzięki działaniu Ducha Świętego wydarzenia zbawcze Chrystusa są aktualizowane w liturgii. Wynika to ze słów Jezusa, który zapowiada przyście Parakleta: „z mojego weźmie i wam objawi” (J 16,14). Słusznie zatem Zesłanie Ducha Świętego zostało nazwane momentem ukazania się Kościoła światu (por. KL 6). Kościół w swoim wymiarze liturgicznym kryje w sobie posłannictwo Syna i Ducha Świętego⁴.

Patrząc zatem na Wieczernik, można dostrzec początek nowej obrzędowości liturgicznej w wymiarze eklezjologiczno-pneumatologicznym.

W IV w. za biskupa Jana (386–415) przy Wieczerniku wybudowano bazylikę, która nosiła tytuł: „Święty Syjon”. W 614 r. została jednak zniszczona podczas najazdu Persów. Później była odbudowana i ponownie zniszczona. W okresie krzyżowców odrestaurowano świątynię, którą nazwano „Matką wszystkich Kościołów”, a z której pozostała tylko sala na górze (por. Mk 14,15-16). W 1551 r. odebrano to miejsce franciszkanom, a w 1928 r. na południowej ścianie wybudowano *mihrab*⁵. Od 1948 r. Wieczernik znajduje się pod kontrolą władz izraelskich⁶.

2. Bazylika Grobu Bożego

Bazylika Grobu Bożego to nazwa, która jest obecnie przyjęta. Należy jednak wziąć pod uwagę, że ta bazylika zawiera trzy części oddzielone od siebie, które w IV w. sprzyjały sprawowaniu liturgii i były funkcjonalne:

- *Anastasis* (czyli Zmartwychwstanie), gdzie znajduje się Grób Pański;

³ Jacek Nowak. 2018. „Liturgia genetycznie wpisana w Kościół”. *Liturgia Sacra* 51 (1): 5–16.

⁴ Jacek Nowak. 1999. *Apostolski wymiar liturgii*. Poznań: Pallottinum, 65–66.

⁵ *Mihrab* – ozdobna nisza modlitewna w meczecie wskazująca kierunek Mekki; Monika i Udo Tworuschka. 1995. *Islam. Mały słownik*. Warszawa: Verbinum, 55.

⁶ Por. Donato Baldi. 1993. *W Ojczyźnie Chrystusa*. Tłum. Aleksander Kowalski. Kraków – Asyż: Tipografia Porziuncola, 108–111; Stanisław Jankowski. 1983. *Przewodnik po Ziemi Świętej*. Rzym: Corda Cordi, 148.

- *Golgota* (Miejsce Czaszki – Mt 27,33), czyli miejsce, na którym był ustawiony Krzyż Chrystusa;
- *Martyrion* (łac. *Martyrium*), czyli był to kościół, który służył do normalnych celebracji⁷.

Według tzw. *Kroniki z Aleksandrii* cesarzowa św. Helena w cysternie obok Golgoty miała odnaleźć 14 września 320 r. Krzyż Chrystusa. W latach 326–333 zbudowano bazylikę, którą uroczystie poświęcono 13 września 335 r.⁸ Później miała różne koleje losu, była niszczona i przebudowywana. Obecny, zasadniczy stan pochodzi z XII w., kiedy to krzyżowcy zdobyli Jerozolimę i odbudowali bazylikę, która poświęcono 15 lipca 1149 r.⁹

2.1. Ofiarowanie Pańskie

Pątniczka Egeria wspomina w swoim dzienniku święto *Hypapante* (Spotkania), czyli spotkania Jezusa ze świątynią swojego Ojca i spotkania z Symeonem oraz Anną (Łk 2,25-38)¹⁰. Święto Ofiarowania Pańskiego (według dzisiejszej terminologii) było obchodzone na podstawie tekstu Kpł 12,1-8 i Łk 2,22-24, czyli czterdzieści dni od narodzenia. Należy jednak wziąć pod uwagę, że święto Epifanii, które pojawiło się w Egipcie, było znane na Wschodzie i w treści tego dnia dostrzegano również Narodzenie Pańskie. Święto Narodzenia Pańskiego, w rozumieniu zachodnim, Wschód przyjął ok. 430 r.¹¹ W związku z tym Egeria zanotowała: „Czterdziesty dzień po Epifanii”¹², a więc to święto przypadało 14 lutego. Ten opis stanowi w historii pierwszą wzmiankę na temat święta Ofiarowania Pańskiego.

Tego dnia w *Anastasis* obecni prezbiterzy mogli głosić kazania (po kolei), a po nich biskup, jako ostatni. Nawiązywali do wydarzenia opisanego w Łk 2,22-38¹³, a więc dotyczącego przyniesienia do świątyni małego Jezusa przez Maryję i Jó-

⁷ Tommaso Federici. 1978. *Teologia liturgica orientale*. Roma: Pontificio Istituto Liturgico, 226.

⁸ Por. Adolf Adam. 1984. *L'anno liturgico. Celebrazione del mistero di Cristo*. Torino: Leumann, 188; Jankowski. 1983. *Przewodnik po Ziemi Świętej*, 90–92.

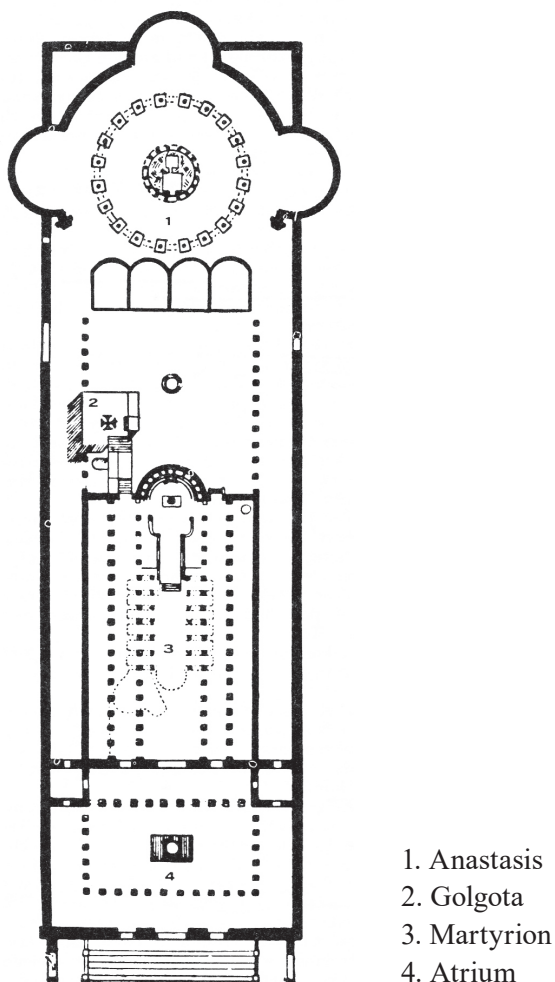
⁹ Jankowski. 1983. *Przewodnik po Ziemi Świętej*, 93–94.

¹⁰ Egeria. 2010. Pielgrzymka do miejsc świętych 26, 1. W *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV–VIII w.* Oprac. Piotr Iwaszkiewicz. Kraków: WAM, 171.

¹¹ Por. Adam. 1984. *L'anno liturgico. Celebrazione del mistero di Cristo*, 151–152; Adrien Nocent. 1988. *Il tempo della manifestazione. W Anamnesis. T. 6: L'anno liturgico: storia, teologia e celebrazione*. Red. Matias Augé i in., 185. Genova: Casa Editrice Marietti.

¹² Egeria 26, 1, s. 171.

¹³ Egeria 26, 1, s. 171, oraz wyjaśnienia dotyczące kazań: Egeria 25, 1, s. 167.

zefa, oraz słów wypowiedzianych przez Symeona i Annę. Następnie sprawowano Mszę św.¹⁴

2.2. Wielki Piątek

Egeria podaje pierwotny obrzęd adoracji Krzyża, w którym były czczone autentyczne relikwie Świętego Drzewa. Na Golgocie, u Krzyża ustawiano stół przykryty lnianym obrusem, na który diakoni przynosili srebrną, pozłacaną

¹⁴ Egeria 26, 1, s. 171.

skrzynkę. W niej było Święte Drzewo Krzyża. Następnie Drzewo Krzyża i tabliczkę z tytułem („Jezus Nazarejczyk, Król żydowski” – J 19,19; por. Mt 27,37; Mk 15,26; Łk 23,38)¹⁵ kładli na stole. Potem biskup, siedząc na katedrze, brał w ręce oba krańce Świętego Drzewa, aby wierni oraz katechumeni mogli podejść i dotknąć Krzyża oraz tabliczki; najpierw czołem, potem oczyma, a następnie całowali Krzyż. Nikt rękami nie dotykał Krzyża. Diakoni stali wokoło i pilnowali relikwii, ponieważ – jak podaje Egeria – ktoś kiedyś odgryzł i ukradł część Świętego Drzewa¹⁶.

Od godziny szóstej do dziewiątej (czyli od 12.00 do 15.00) czytano perykopy z Pisma Świętego odnoszące się do Męki Pańskiej. O godzinie dziewiątej odczytywano Ewangelię wg św. Jana o oddaniu ducha przez Jezusa (J 19,30). Następnie w *Anastasis* odczytywano fragment, w którym jest mowa, jak Józef prosi Piłata o ciało Pana (J 19,38)¹⁷.

2.3. Rocznica poświęcenia kościoła

Opis Egerii stanowi najstarszą wzmiankę o obchodach rocznicy poświęcenia kościoła. Mówi tu o *Martyrium* i *Anastasis*. Obchody trwały osiem dni, co wydaje się nawiązaniem do 1 Mch 4,59 („Juda zaś, jego bracia i całe zgromadzenie Izraela postanawia, że uroczystość poświęcenia ołtarza będą z weselem i radością obchodzić rokrocznie przez osiem dni”).

Z opisu Egerii można dowiedzieć się, że te dni nazywano *enceniami*¹⁸, które obchodzono w sposób bardzo uroczysty. Przybywali pielgrzymi z Mezopotamii, Syrii, Egiptu, Tebaidy (region w starożytnym Egipcie), a także czterdziestu lub pięćdziesięciu biskupów wraz z duchowieństwem. Kościoły były bogato dekorowane¹⁹.

Trudno jednak więcej powiedzieć na temat samych obchodów, ponieważ tekst opisu Egerii w tym miejscu się urywa.

---

¹⁵ O tabliczce z napisem „Oto Król żydowski” wspomina także Anonim z Piacenzy (ok. 570 r.); Anonim z Piacenzy. 2010. Opis pielgrzymki do Ziemi Świętej. W *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej*, 218.

¹⁶ Egeria 37, 1-3, s. 184–185.

¹⁷ Egeria 37, 5-8, s. 185–186.

¹⁸ Egeria 48, 1, s. 198: *egkainia* (gr.) – święto poświęcenia; *encenia* (łac.) – święto odnowienia, poświęcenia; *encaenio* (łac.) – obchodzić uroczystość poświęcenia (J 10,22).

¹⁹ Egeria 49, 1-3, s. 198–199.

2.4. Katechumenat

Katechumenat znany jest już dobrze w IV w. Egeria podaje ona, że kandydaci do chrztu musieli zgłosić się przed Wielkim Postem. Prezbiter spisywał ich imiona, a w dzień rozpoczynający ten okres liturgiczny byli oni przedstawiani biskupowi, który zasiadał na katedrze w *Martyrium*. Podchodzili do niego po kolei mężczyźni ze swoimi ojcami, a kobiety ze swoimi matkami. Biskup stawiał pytania rodzicom o życie moralne kandydata. Jeśli postawa przedstawianej osoby była nienaganna, wówczas biskup własnoręcznie zapisywał jej imię. Natomiast jeśli ta osoba była o coś obwiniana, wtedy biskup kazał jej odejść i poprawić się²⁰.

W *Martyrium* biskup zasiadał na katedrze i wygłaszał katechezy dla katechumenów²¹. Pouczenia trwały od pierwszej godziny (czyli 7.00) do końca trzeciej godziny (czyli 9.00), a więc w sumie trzy godziny. Treścią było Pismo Święte, kwestie wiary, Symbol (*Credo*), jak i sprawy duchowe. Po pięciu tygodniach nauki katechumeni otrzymywali Symbol. Natomiast oddanie jego następowało po siedmiu tygodniach, a więc tuż przed Wielkim Tygodniem. Każdy z oddających recytował Symbol z pamięci; nie wolno było go zapisywać²².

2.5. Katechezy mistagogiczne

Katechezy mistagogiczne odbywały się w *Anastasis* dla neofitów i wiernych. Wszystkie drzwi do *Anastasis* były zamknięte, aby nawet katechumen nie mógł wejść²³.

Biorąc pod uwagę czas pielgrzymowania Egerii (383–386) można by przypuszczać, że mogła ona również słuchać katechez głoszonych przez św. Cyryla Jerozolimskiego (zm. 386 r.), biskupa Jerozolimy.

3. Procesja w Niedzielę Palmową

Egeria podaje również opis procesji w Niedzielę Palmową. Należy przypuszczać, że jest to pierwsza wzmianka tej formy liturgicznej, która przetrwała do dzisiaj, ale w skróconym obrzędzie.

²⁰ Egeria 45, 1-4, s. 194–195.

²¹ Egeria 46, 1-2, s. 195.

²² Egeria 46, 3-6, s. 195–197.

²³ Egeria 47, 1-2, s. 197.

O godzinie siódmej (czyli 13.00) wierni wstępowali na Górę Oliwną do kościoła *Eleona*²⁴. Tam przez dwie godziny śpiewali hymny i antyfony oraz czytali lekcje. O godzinie dziewiątej (czyli 15.00) wyruszali do *Imbomon*²⁵, gdzie również śpiewali hymny i antyfony, które były przeplatane lekcjami i modlitwami. O godzinie jedenastej (czyli 17.00) odczytywano Ewangelię jak tłum wołał: „Błogosławiony, który przychodzi w imię Pańskie” (J 12,13b; Mt 21,9c; Mk 11,9c; Łk 19,38b), a następnie z gałązkami palm lub oliwek udawano się procesyjnie, schodząc z Góry Oliwnej, do *Anastasis*, gdzie na zakończenie odprawiano Nieszpory²⁶.

4. Archetyp procesji wielkanocnych

W historii liturgii wskazuje się na św. Ulricha (zm. 973 r.) w Augsburgu, który zapoczątkował zwyczaj procesji rezurekcyjnych. Polskie zwyczaje tej procesji zostały ustalone w *Rytuale piotrkowskim* w 1631 r.²⁷ Wydaje się jednak, że chrześcijanie w Jerozolimie w końcu IV w. (co opisuje Egeria) chcieli naśladować apostołów, którzy „z wielką mocą świadczyli o zmartwychwstaniu Pana Jezusa” (Dz 4,33). Dlatego odprawiając procesję, przez całą oktawę wyrażali wiarę i radość z tajemnicy zmartwychwstania.

Egeria podaje, że procesje trwały przez całą oktawę. W Niedzielę Zmartwychwstania oraz w poniedziałek i wtorek, a także w Niedzielę Oktawy (dzisiejsza II Niedziela Wielkanocy) wszyscy zbierali się w *Martyrium* i po nabożeństwie, śpiewając hymny, przechodzili do *Anastasis*. Natomiast w środę zbierali się w *Eleona*, w czwartek w *Anastasis*, w piątek na Syjonie, a w sobotę u Krzy-

---

²⁴ *Eleona* – nazwa pochodzi od Góry Oliwnej (*elaion*). Bazylikę tę zbudowała św. Helena w latach 326–333 i upamiętnia grootę, w której Jezus nauczył swoich uczniów modlitwy *Ojcze nasz* (Mt 6,9–13; Łk 11,2–4) oraz wygłosił mowę eschatologiczną (Mt 24–25; Mk 13; Łk 21,5–36), a także spotkał się z uczniami przed wniebowstąpieniem; Ryszard Rubinkiewicz. 1989. *Góra Oliwna*. W *Encyklopedia katolicka*. T. 5, kol. 1372. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski. Obecnie miejsce to jest znane jako kościół (klasztor) *Pater Noster*.

²⁵ *Imbomon* – nazwa pochodzi z grec. *en bomo*, czyli na wzgórzu. Dz 1,4–11 podają miejsce wniebowstąpienia i zejście uczniów z Góry Oliwnej (Dz 1,12). Na tym miejscu w 376 r. wybudowano rotundę z otwartą kopułą, a w 438 r. dobudowano do niej oratorium i klasztor. W 614 r. Persowie zniszczyli budowlę. Krzyżowcy częściowo odbudowali sanktuarium, a Saladin w 1187 r. zmienił je na meczet; Jankowski. 1983. *Przewodnik po Ziemi Świętej*, 164; Rumianek. 2008. *Brama do nieba*, 107–108; Rubinkiewicz. 1989. *Góra Oliwna*, kol. 1372.

²⁶ Egeria 30, 1–3; 31, 1–4, s. 178–179.

²⁷ Por. Waław Schenk. 1967. Rok liturgiczny. W *Wprowadzenie do liturgii*, 456–458. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

za. Codziennie także po posiłku (*prandium*)²⁸, a więc można by powiedzieć, że była druga część procesji, kiedy to biskup wraz z duchowieństwem, wiernymi i aputaktykami²⁹ udawał się do *Eleona* i do *Imbomon*, gdzie śpiewano hymny i odmawiano modlitwy. Następnie przechodzono do *Anastasis* na Nieszpory. Na tym kończono obchód. Wyjątek stanowiła Niedziela Zmartwychwstania i Niedziela Oktawy, ponieważ w tych dwóch dniach po Nieszporach w *Anastasis* wszyscy z biskupem, śpiewając hymny, udawali się na Syjon. Tam odczytywano perykopę, która wspomina pojawienie się Chrystusa mimo drzwi zamkniętych i rozmowę z Tomaszem (J 20,19-29). Po odczytaniu Ewangelii oraz modlitwie następowało błogosławieństwo i wszyscy udawali się do domów; było to ok. drugiej w nocy (czyli o 20.00)³⁰.

Z powyższego opisu można wnioskować, że chrześcijanie w IV w. w Jerozolimie wychodzili na zewnątrz poza mury kościoła, idąc w procesji wyznawali wiarę i radość ze zmartwychwstania Chrystusa. Wydaje się zatem, że te formy procesji opisane przez Egerię można by nazwać archetypem współczesnej procesji rezyrekcyjnej.

5. Bazylika Grobu Maryi (Wniebowzięcie NMP)

Chcąc poznać genezę święta Wniebowzięcia NMP, należy wspomnieć o miejscu oddalonym o trzy mile od Jerozolimy. Na drodze do Betlejem był kościół (*Kathisma*), który został poświęcony Maryi. Wskazywano, że w tym miejscu brzemienna Maryja musiała odpocząć, kiedy podążała do Betlejem. Stąd Rzymianka Ikedia wzniosła tam kościół. Właśnie w tym kościele celebrowano Boże macierzyństwo i dziewictwo Maryi 15 sierpnia³¹.

W połowie V w. święto zmieniło swoją tematykę. Z kościoła *Kathisma* przeniesiono się do nowo wybudowanej bazyliki w Getsemani (w Dolinie Jozafata, czyli

---

²⁸ *Prandium* należy rozumieć jako drugie śniadanie spożywane ok. południa i złożone z zimnych lub gorących potraw mięsnych, ryb, chleba, owoców, sera i jarzyn oraz wina; Mieczysław Plezia. Red. 1999. *Słownik łacińsko-polski*. T. 4. Warszawa: PWN, 279.

²⁹ Aputaktycy (gr. *apotaktos* – odosobniony, żyjący samotnie, możliwe, że mogli to być pustelnicy) to mężczyźni i kobiety, którzy „nie tylko poszczą w czasie Wielkiego Postu, ale i przez cały rok, jeśli jedzą, to tylko raz dziennie. Jeśli zaś wśród owych aputaktyków są tacy, którzy nie chcą pościć przez wszystkie tygodnie Wielkiego Postu (...) spożywają wieczerzę w środku (tygodnia) – piątego dnia. Ci, którzy nie mogą tego czynić przez cały Wielki Post, podejmują posty dwudniowe, ci zaś, którzy i tego nie mogą, pożywają się co wieczór”; Egeria 28, 3, s. 175.

³⁰ Egeria 39, 1-5, s. 188–189.

³¹ Ignazio M. Calabuig. 1998. Il culto di Maria in Oriente e in Occidente. W *Scientia liturgica*. T. 5: *Tempo e spazio*. Red. Anscar J. Chupungo, 291. Casale Monferrato: Edizioni Piemme.

Dolinie Cedronu), która była poświęcona właśnie 15 sierpnia 451 r. przez biskupa Juvenalisa – patriarchę Jerozolimy³².

W bazylice znajduje się symboliczny grób Maryi. Miejsce to należało do zespołu grobowego w Dolinie Jozafata, pochodzącego z I w. po Chr. i składającego się z trzech komór³³. Stąd bazylika otrzymała tytuł Grobu Maryi. Być może samo to miejsce wpłynęło na zmianę tematyki święta. Chrześcijanie już wcześniej obchodzili rocznicę śmierci świętych jako dzień narodzin dla nieba (*dies natalis*)³⁴. W związku z tym zaczęto celebrować święto przejścia Maryi (*Transitus Mariae*), które nazwano również Zaśnięciem (gr. *Koimesis*, łac. *Dormitio*) w bazylice Grobu Maryi. Cesarz Maurycjusz (582–602) zaprowadził w całym Cesarstwie Bizantyjskim święto 15 sierpnia jako Zaśnięcie Świętej Matki Bożej³⁵.

W związku z tym bazylika Grobu Maryi jest kolebką pojawienia się w Kościele uroczystości Wniebowzięcia NMP, a data poświęcenia bazyliki wyznaczyła dzień obchodu na 15 sierpnia.

6. Kościół pw. św. Anny (Narodzenie Maryi)

Święto Narodzenia Maryi 8 września pojawia się najprawdopodobniej w Jerozolimie w V w. Źródłem opowiadającym o narodzeniu Maryi jest apokryf *Protoewangelii Jakuba* (rozdz. 4–5) z drugiej połowy II w.³⁶ Ten opis wskazuje na narodzenie Maryi w Jerozolimie, w domu Anny i Joachima, o którym różne świadectwa z lat 400–600 mówią o bazylice ku czci Maryi w pobliżu sadzawki Betesde (Owceży), w północnej części od murów świątyni. Patriarcha Sofronio po 603 r. stwierdził, że właśnie jest to miejsce narodzenia Maryi. Również archeologia potwierdziła to miejsce³⁷.

³² Jankowski. 1983. *Przewodnik po Ziemi Świętej*, 172.

³³ Rumianek. 2008. *Brama do nieba*, 118. Usytuowanie bazyliki Grobu Maryi nie było chyba przypadkowe. Dolina Jozafata była uznana za symboliczne miejsce ostatecznego sądu Bożego (Jl 4,2.12).

³⁴ Por. Ignacy Antiocheński. 1975. List do Rzymian 6. W *Antologia literatury patrystycznej*. Cz. I. Red. Marian Michalski, 26. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

³⁵ Calabuig. 1998. *Il culto di Maria in Oriente e in Occidente*, 292.

³⁶ Protoewangelia Jakuba. 2003. W *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie Apokryficzne*. Cz. I: *Fragmety – Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*. Red. Marek Starowieyski, 270–272. Kraków: WAM.

³⁷ G. Meaolo. 1985. *Natività di Maria*. W *Nuovo Dizionario di Mariologia*. Red. Stefano De Fiore, Salvatore Meo, 1013. Milano: Edizioni Paoline.

Data 8 września wiąże się z dniem poświęcenia kościoła pw. św. Anny, którego rocznica ma miejsce w święto Narodzenia NMP. Data święta ma związek z początkiem bizantyjskiego roku liturgicznego (1 września), która kończy oktawę, wskazując tym samym, że Maryja stanowi wprowadzenie do dzieła zbawienia³⁸. Pierwszym świadectwem obchodu święta jest hymn diakona Romana Melodosa (Romana Pieśniarza) z VI w.³⁹

7. Ofiarowanie NMP (21 listopada)

Kościół w bezpośredniej bliskości od świątyni był poświęcony 21 listopada 543 r. i przyjął nazwę: Kościół Najświętszej Maryi Panny „Nowej”. To określenie miało go odróżnić od kościoła pw. św. Anny, miejsca narodzenia Maryi. Ten „Nowy” kościół miał wymiary 82 × 65 m i był wybudowany na gruzach świątyni. Kościół ten został zniszczony przez Persów w 614 r. Materiał pochodzący z niego posłużył Arabom do budowy meczetów, które stoją do dzisiaj na placu świątynnym⁴⁰.

Do ustanowienia święta Ofiarowania NMP wzięto pod uwagę legendarne opowiadanie zawarte w *Protoewangelii Jakuba* (rozdz. 7,2-3), według którego Maryja w wieku trzech lat była zaprowadzona do świątyni przez Joachima i Annę⁴¹. Można powiedzieć, że święto Ofiarowania NMP jest analogiczną celebracją do Ofiarowania Pańskiego, lecz nie jest zachowana liczba dni nawet w kalendarzu liturgicznym. Powinno być 80 dni, a jest mniej (por. Kpł 12,1-8).

Nie można dzisiaj nawiedzić tego kościoła, bo już nie istnieje, ale można wskazać mniej więcej miejsce, gdzie on istniał i tym samym mieć wyobrażenie lokalizacji zaistnienia dzisiejszego wspomnienia Ofiarowania NMP 21 listopada. Można jednak zauważyć, że w czasie posoborowej reformy kalendarza liturgicznego sugerowano usunięcie tego wspomnienia z racji na legendarne źródło. Papież Paweł VI broniąc tego wspomnienia stwierdził, że należy je zachować z racji ekumenicznych, biorąc pod uwagę całkowite poświęcenie Maryi Bogu⁴².

³⁸ Matias Augè. 1988. Le feste del Signore, della Madre di Dio e dei Santi. W *Anamnesis*. T. 6: *L'anno liturgico: storia, teologia e celebrazione*, 233.

³⁹ Meaolo. 1985. Natività di Maria, 1013.

⁴⁰ G. Gharib. 1985. Presentazione di Maria. W *Nuovo Dizionario di Mariologia*, 1156.

⁴¹ *Protoewangelia Jakuba*. 2003, 273–274.

⁴² Annibale Bugnini. 1983. *La riforma liturgica (1948–1975)*. Roma: CLV – Edizioni Liturgiche, 309, przyp. 18.

Zakończenie

Jerozolima jest miastem, w którym Chrystus dokonał istotę swojego ziemskiego posłannictwa. Chrześcijanie dobrze zapamiętali miejsca wydarzeń zbawczych, które upamiętnili poprzez budowanie kościołów. W nich celebrowali liturgię, w której uaktualniali tajemnicę *hic et nunc*. Przedstawiona obrzędowość liturgiczna w różnych miejscach odnosi się nie tylko do Jezusa, ale również do Jego Matki – Maryi, która jest integralnie włączona w misterium swojego Syna.

Różne przejawy liturgii, które pojawiły się w Jerozolimie, przeszły do obrzędowości Kościoła powszechnego. Obecnie są one sprawowane może w innej formie, niemniej jednak kryją w sobie tę samą tajemnicę.

Na pielgrzymowanie po Jerozolimie, czyli nawiedzanie miejsc związanych z życiem Jezusa i Maryi, można i trzeba spojrzeć również poprzez pryzmat liturgii. Poznawanie miejsc związanych z wydarzeniami zbawczymi tylko jako miejsc historycznych nie oddaje istoty życia chrześcijańskiego. Poznanie przejawów liturgicznych związanych z tymi miejscami pozwala spojrzeć na nie i rozumieć, że wydarzenia zbawcze to nie tylko historia, ale ich aktualizacja w formie celebratywnej w życiu Kościoła. Dzięki takiemu podejściu widać, że polecenie Chrystusa: „To czyńcie na moją pamiątkę” (Łk 22,19c) zostaje wypełniane już w Jerozolimie, a następnie w innych częściach świata, gdzie jest sprawowana liturgia. Jerozolima jest nie tylko miejscem zbawienia, ale także kolebką liturgii.

Bibliografia

- Adam Adolf. 1984. *L'anno liturgico. Celebrazione del mistero di Cristo*. Torino: Leumann.
- Anonim z Picensy. 2010. Opis pielgrzymki do Ziemi Świętej. W *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV–VIII w.* Oprac. Piotr Iwaszkiewicz, 206–236. Kraków: WAM.
- Augè Matias. 1988. Le feste del Signore, della Madre di Dio e dei Santi. W *Anamnesis*. T. 6: *La anno liturgico: storia, teologia e celebrazione*. Red. Matias Augè i in, 221–259. Genova: Casa Editrice Marietti.
- Baldi Donato. 1993. *W ojczyźnie Chrystusa*. Tłum. Aleksander Kowalski. Kraków – Asyż: Tipografia Porziuncola.
- Bugnini Annibale. 1983. *La riforma liturgica (1948–1975)*. Roma: CLV – Edizioni Liturgiche.
- Calabuigi Ignazio M. 1998. Il culto di Maria in Oriente. W *Scientia liturgica*. T. 5: *Tempo e spazio*. Red. Anscar J. Chupungo, 255–337. Casale Monferrato: Edizioni Piemme.

- Egeria. 2010. Pielgrzymka do miejsc świętych. W *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV–VIII w.* Oprac. Piotr Iwaszkiewicz, 118–199. Kraków: WAM.
- Federici Tommaso. 1978. *Teologia liturgica orientale*. Roma: Pontificio Istituto Liturgico.
- Gharib G. 1985. Presentazione di Maria. W *Nuovo Dizionario di Mariologia*. Red. Stefano De Fiores, Salvatore Meo, 1155–1161. Milano: Edizioni Paoline.
- Ignacy Antiocheński. 1975. List do Rzymian. W *Antologia literatury patrystycznej*. T. 1. Red. Marian Michalski, 24–26. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Jankowski Stanisław. 1983. *Przewodnik po Ziemi Świętej*. Rzym: Corda Cordi.
- Leon Wielki. 1958. *Mowy*, Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- Meaolo G. 1985. Natività di Maria. W *Nuovo Dizionario di Mariologia*. Red. Stefano De Fiores, Salvatore Meo, 1012–1017. Milano: Edizioni Paoline.
- Nocent Adrien. 1988. Il tempo della manifestazione. W *Anamnesis*. T. 6: *La anno liturgico: storia, teologia e celebrazione*. Red. Matias Augé i in, 175–205. Genova: Casa Editrice Marietti.
- Nowak Jacek. 1999. *Apostolski wymiar liturgii*. Poznań: Pallottinum.
- Nowak Jacek. 2018. Liturgia genetycznie wpisana w Kościół. *Liturgia Sacra* 51 (1): 5–16.
- Protoewangelia Jakuba. 2003. W *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie Apokryficzne*. Cz. I: *Fragmenty – Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa*. Red. Marek Starowieyski, 266–290. Kraków: WAM.
- Rubinkiewicz Ryszard. 1989. *Góra Oliwna*. W *Encyklopedia Katolicka*. T. 5, kol. 1372–1373. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Rumianek Ryszard. 2008. *Brama do nieba*. Warszawa: Wydawnictwo Stampa.
- Schenk Wacław. 1967. Rok liturgiczny. W *Wprowadzenie do liturgii*, 432–466. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

JACEK NOWAK, prof. dr hab., prezbiter w Stowarzyszeniu Apostolstwa Katolickiego, profesor w Instytucie Nauk Teologicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, kierownik katedry Teologii Liturgii, konsultor i sekretarz Komisja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Konferencji Episkopatu Polski.

E-mail: j.nowak@uksw.edu.pl